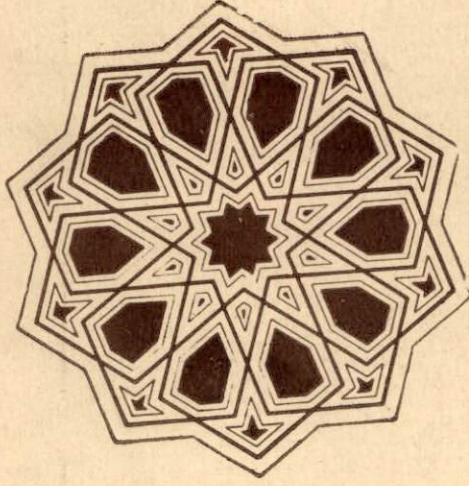

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

II – III

1953

FEYZ VE GÜNEY MATBAASI – ANKARA

1 9 5 3

YIL : 1953

CİLT : II, SAYI : 2-3

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

FEYZ VE GÜNEY MATBAASI — ANKARA

1 9 5 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

BALTACIOĞLU, ISMAYIL HAKKI: Bakare sûresinin türkçesi,	119
YÖRÜKÂN, Prof. YUSUF ZİYA: İslâm akaid sisteminde gelişmeler.	127
BERK, NURULLAH: Fatih Sultan Mehmet ve Venedikli ressam Gentile Bellini. .	143
BİRAND, KÂMİRAN: 17. 18 ve 19. Yüzyıllarda devlet idesi.	161
BOUSQUET: Tanrı ve Mikado.	167
ORAL, ZEKÎ: Kubâd - Âbâd nasıl bulundu?.	171
SCHİMMEL, Prof. Dr. ANNEMARİE: Müslümanlıkta mutasavvıfane dua ve niya- zın bazı safhaları.	209
OKİÇ, Prof. M. TAYYİB: Bir tenkidin tenkidi.	219
YETKİN, Prof. SUUT KEMAL: Milletlerarası Dördüncü Sanat tenkidcileri kongresi.	291
ÇAĞATAY, Doç. Dr. NEŞET: Bibliyografya.	295

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

ALY MAZAHERİ : ORTAZAMANLARDA İSLÂMLARIN GÜNLÜK HAYATI

(Aly Mazaheri ; La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age-X. ème
au XIII. ème siècle, Librairie Hachette, Paris 1951, p. 320.)

Milletlerarası İlimler Tarihi Akademisi azasından Aly Mazaheri'nin bu eseri, mevzuları muhtelif yazarlara havale edilip zaman zaman neşredilen ve bugün yirmiden fazlası basılmış bulunan "La Vie Quotidienne" = günlük hayat serisinde yer almış bulunmaktadır. Elimizdeki bu eserin heyeti umumiyesi on bölüme ayrılmış olup dört sahifelik bir önsözü, Orta-Doğu'ya ait bir haritayı, sonunda, muhtelif bölgelerde kurulmuş olan islâm devletlerinin hükümdar sülâlelerini, meşhur vezir ailelerini ve bu devletler halkının ve sülâlelerinin hangi soydan olduklarını, devam müddetlerini ve hâkimiyet sahalarının sınırlarını gösteren bir sinoptik cedveli, bir sahifelik "netice"yi, umumî bibliyografya ve her bahis için ayrı numaralar takip eden sona ilâve edilmiş ayak notları listesini ihtiva etmektedir.

Kitap ilk bakışta, X-XIII. asırlar arasında muhtelif sahalara yayılmış bulunan islâm cemiyetlerinin muhtelif faaliyetlerinin toplu bir tasvirini ihtiva etmekte, kaynak ve notları bakımından ilmi bir hüviyet arzeder görünmektedir.

Her bölümün şümülü dairesine giren teferruat bahislerini ayrı paragraflar altında mutalâa eden müellif eserini şu on bölüme ayırmıştır :

1. — Dini hayat, 2. — Beşikten mezara kadar, 3. — Aile ocağı, 4. — Siyasi ve içtimai hayat, 5. — Kültür ve san'at hayatı, 6. — Şehir hayatı, 7. — Esnafın zanaatkarlar ve işçiler, 8. — Köy hayatı, 9. — Sanayi hayatı, 10. — Ticaret ve ticarî eşyanın bir yerden diğer yere taşınması.

Müellif mukaddemesinde, eseri hazırlarken takip ettiği gaye ve usulü, kaynakların ve vesikaların müsaadesi nisbetinde bunları zaman çerçevesine alma sebeplerini şu sözlerle izah ediyor: "bu eser ortazamanlarda yaşamış olan islâm cemiyetlerinin günlük hayatlarının tasvirini mümkün olduğu kadar sadakatle tesbit etmek için kaleme alınmıştır. Hareket noktası olarak onuncu asrı kabul ettik; zira daha evvelki zamanlara ait vesikalar, Harun er-Reşid, Me'mun gibi hükümdarlarla bunların saraylarına mensup şahsiyetlerin hayatlarına aittir." "Onuncu asırdan itibaren nisbeten bol olan kaynaklar askerî ve idarî sınıf dışında kalan halk tabakasına aittir ve bu sınıf hakkında çok alâka çekici misaller vermektedirler. XI. asrın mutaları da çok değişik ve çok ehemmiyetlidirler; bunlar eski doğunun muhtelif topluluklarının ve milletlerinin, kültür inkişaflarını ve medeniyet seviyelerini bu tarihlerde ne mertebeye vardıklarını tesbit ediyorlar. Bu tetkikimizin son sınırı XIII. asra kadar uzanır; çünkü 1219-1334 tarihleri arasında devam eden Moğul darbesiyle islâm ortazamanları artık çökmüş yıkılmıştır; bundan sonra, yavaş yavaş kendi harabeleri üzerinde kendi kendini yeniden kuran yeni bir dünya, bambaşka bir cemiyet, bambaşka bir tarihin hareket noktası olan Türkmen (müellif bu kelime ile Türkleri kastediyor) islâmlığı ortaya çıkmıştır". Müellif bu önsözünde, Karmatlar hareketi, Selçuk Türklerinin batıya muhacereti ve Haçlı seferleri gibi mühim hâdiselerin islâm âlemindeki tesirlerini bir iki cümle ile kaydettikten sonra, bölümlere ve bu bölümlerin ihtiva ettikleri teferruat meselelerine geçiyor.

Eserin umumî bibliyografya listesi ve sonundaki ayak notları tetkik edildiğinde, A. Metz'inki gibi aşağı yukarı aynı mahiyetteki garp tetkiklerine müracaat edildiği halde Curci Zeydan'ın "Medeniyeti İslâmiye Tarihi" nin yer almadığı görülüyor. Gerçi müellif bu iki yazarın müracaat ettiği ana kaynaklara da baş vurmuş ise de, aşağıda eserin bazı konuları üzerindeki mutalâalarımızı kaydederken işaret edeceğimiz gibi, gerek ele aldığı konuların çokluğu, gerekse eserin mahiyeti ve hacmi itibariyle bunlara çok az yer ayırabilmiş olmasından dolayı, bir çok mühim meseleleri, tek kaynağa dayanarak tavsif etmiştir. Meselâ, daha birinci bölümde, islâmiyetin kuruluşu ve esasları bahsine, kitabın mahiyeti itibariyle biraz daha fazla yer vermesi icap ederken, hemen hemen yarım sahife tahsis etmiştir. Bahreyn adalarından (Harec) de evvelce mevcut eski dinlere salık kimselerin islâmiyetin yayılış sırasında âsi vaziyetinde kaldıklarını ve nihayet haricî namı altında sahneye çıktıklarını söylüyor ki, islâm âleminde haricîler hareketlerinin zuhuru temamiyle ayrı ve bir sürü içtimai-siyasi-dini hadiselerin sevk ve

tesiriyle alâkalıdır. Müellif Haricilerin, daha sonra Karmatlar adı altında ortaya çıkarak 890 tarihinde Irak'ı, 900 de Suriyeyi, 929 da Mekkeyi ele geçirdiklerini ve Hacer-i Esved'i buradan alıp götürdüklerini zikrettikten sonra bunların, Mûtezile namı altında dokuzuncu asırda islâmda akliyeciliğin öncülüğünü yaptıklarını söylüyor. Halbuki, Hasan Basri'nin talebesi olan Vâsıl b. Ata tarafından sekizinci asrın ortalarına doğru kurulmuş olan Mûtezile mezhebi mensupları, evvelâ, bir günah irtikâp eden her müslümanı kâfir sayacak kadar taassupta ileri giden Haricilerin, islâmiyeti bir defa kabul etmeyi, artık bir daha bozulmaz sayan ve günaha girmiş olan müslümanların mukadderatı hakkında karar vermenin âhirette yalnız Allaha ait olduğunu söyleyen Mürcie akidesine karşı düşman kesildikleri zaman, bu iki zıd fırka arasındaki ihtilâfta matâassıt bir yol tutmuşken, daha sonra, kaza ve kadere inanan, Cehm b. Safvan'ın kurduğu Cehmiye akidesine yaklaşmışlardı. Gene Mûtezile mensupları akidelerini, vakit vakit çıkardıkları isyan ve karışıklıklardan kurtulmak için daima, Haricilerden başka bir inanca sahip olan Alevîlerle bir uzlaşma zemini arayan, hattâ onları iltizam ettikleri olduğu halde-meselâ Me'mun Alevîler gâilesini bertaraf etmek için kendi kızını Ali b. Ebu Talib ahfadından olan Ali b. Musa al-Rıza'ya vermişti- bu fikirlerinde bile hiç bir zaman samimi olmayan Abbâsî halifelerine bir ara resmî mezhep olarak kabul ettirmişlerdir.

Gene müellif, Sûfilerin, talimlerini ve teşkilâtlarını Buda dininden aldıklarını ve gizli bir teşkilât kurmuş olduklarını, bunların inançlarına göre dünyanın, görünmeyen ve birbirine bağlı üç yüz mümessil (ahyar) vasıtasıyla idare edildiğini, mâhrutî bir silsile ile bunların üstünde yedi kişi (ebrar), onların da üstünde dört mümessil (evtad), daha yukarıda biri ölmemiş olan imam Muhammed olmak üzere bir teslis inancı bulunduğunu, en üstte de (kutb) mevcut olduğunu, sûfi kelimesinin Sanskritçe « subha » kökünden gelen ve sema vatandaşı demek olan « subheya » dan gelmekte görüldüğünü ve bu mühim malûmatı 1072 tarihinde vefat eden Hind-İran tarihçisi Hucviri'den aldığını kaydediyor. Eserde yalnız Hucviri diye kaydedilen zat « Data genç Bahş Lahorî » lâkabiyle anılmakta olup asıl künyesi : Ali b. Osman b. Ali al-Cullabî al-Hucviri'dir ; sadece Cullabî lâkabiyle de anılır. Hucviri veya Cullabî diye anılmasının sebebi Gaznin'in bu iki isimdeki kenar mahallelerinden bazan birinde, bazan diğerinde ikamet etmiş olmasındandır. Kendisi 1072 tarihinde Lâhor'da vefat etmiştir. En meşhur eseri Keşf al-Mahcub'dur ki, tahminen H. 331-M. 942 tarihinde vefat eden Ebu Yakub Secistanî'nin, 1949 yılında Henry Corbin tarafından neşredilen ve İsmailîler tarihinden bahseden aynı isimdeki farsça eserinden başkadır.

Eserde verilen Haricî, Karmat, Sûfi, Mûtezile hakkındaki malûmattan öyle anlaşılıyor ki müellif, bunların esaslarını ve farklarını tefrik etmemiştir. Bundan başka bu hususlarda, hemen hemen yalnız ehli sünnet görüşüne aykırı inançlara bağlı müelliflerin eserlerine müracaat etmiştir. Bu mevzuda ikinci bir kaynak olarak, Hucviri'nin muasırı olup 1074 veya 1077 tarihlerinde vefat etmiş olan Nâsır Husrev Alevî'nin « Sefername » sinden istifade etmiştir. Halbuki gene aynı devrin büyük sünni âlimi 1074 de vefat etmiş olan Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed el-Kuşeyri, arapça olarak 1318 yılında Mısırda basılmış olan « Risalei Kuşeyriye » adlı eserinde bu mevzuları, daha bîterâf ve daha mükemmel bir şekilde izah etmiş bulunmaktadır. Bundan başka XIII. asra kadar inkişaf etmiş olan tasavvuf meseleleri, 1234 yılında Bağdad'da vefat eden Şehabüddin Ebu Hafs Ömer b. Abdullah el-Suhreverdî'nin « Avarif ül-Maarif » adındaki meşhur eserinde çok etraflı bir şekilde ele alınmıştır. İşte müellif bu şekilde yalnız tek taraflı kaynaklara müracaat ettiği için bazı mutasavvifler hakkında garip fikirler ileri sürmüştür : meselâ, sûfilerin, sehavet ve mukaddesat perdesi altında hakiki maksatlarını meharetle gizlemediği bildiklerini, bunlardan 890 tarihinde vefat eden el-Harraz'ın (bu, M. X. asırda vefat eden Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Harraz değildir ; müellifin kastettiği zat : Ebu Said Ahmed b. İsa el-Harraz'dır), Allaha rücu manasına gelen « fena » yı, yahut « nirvana » yı telkin ettiğini söylüyor ; halbuki Buda mezhebinin batını te'villerine nazaran nirvana, Serendip rahibi-âzamının talimine rağmen, salikin benliğini kaybetmesi, kendinden habersiz ademde müstehlik olması değildir ; belki bunda istihdâf edilen gaye, ruhu dünyada iken elde edeceği kemal sayesinde bir daha tekrar beden kalıbına dönmüyerek « samsara », yani devr ve seyrden kurtulmasıdır. İslâm tasavvufunda fena fillah bundan tamamen başka mahiyette olup, fena fillah, seyr fillah veya baka billah, seyr maallah, seyr anillah, seyri fil'eşya mertebeleriyle derecelenmiştir. Keza Hallac-ı Mansur da müellifin ifade ettiği manada ne ben peygamberim demiş, ne de Allahım demiştir. 884 yılında vefat eden ve müellifin sadece « Kassab » diye kaydettiği Ebu Salih Hamdun b. Ahmed b. Ammaret ül-Kassar, halk arasında kendisini büyük bir günahkâr ve mücrim ilân ederek taraftarlar toplamağa çalışmamış, Melâmiye tarikatının kurucusu sayılan bu zat, müellifin zikretmediği fakat Risalei Kuşeyriye'de kayıtlı « bir kimse nefsinin fir'avünün nefsinden hayırlı zannederse izhar-ı kibr etmiş olur » sözünü demek suretiyle son derece takva sahibi olduğunu ve tevazuu telkin etmek istediğini ifade etmiştir. Gene müellif, sûfilerin halk

tarafından çok hürmet gördüklerini, fakat bunların çok obur kimseler olduklarını, hattâ « sūfi gibi iştihâlî » sözünün darbı mesel haline gelmiş olduğunu ve halkın kendilerine, para, yiyecek vesaire verdiğini zikrediyor. Bunların seyahatları esnasında halkın yardımlarına müracaat ettikleri muhakkak olmakla beraber, her zaman için bir tufeyli gibi halkın sırtına yapıştıklarını zannetmek büyük hata olur, esasen bu hususta Avarif ül-Maarif sahibinin verdiği misaller Aly Mazahéri'nin anlattıklarının tam tersinedir. Suhraverdî, kendilerini tamamen takva ve cihada vermiş olan büyük bir kısmının, halkla temas etmediklerini, rıbatlarda ikamet edip, rıbat'ın vakfından yediklerini, bunu da minnet bilip kabul etmiyen bazıların ise, bahçe beklemek, su taşımak, odun kesip satmak, çobanlık etmek gibi hizmetlerle maişetlerini temin ettiklerini, halktan sadaka kabul etmediklerini kaydediyor.

Camilerden bahsederken, bunların etrafında evvelce okuma salonu, lokanta ve dükkanların yer almış olduğunu, Mukaddesî (eserini 985 tarihine doğru yazmıştır), İbn-i Haykal (vefatı 973) gibi tarihçilerin kaydettiklerini, bu itibarla Bağdad veya Kurtuba'da on bin veya yirmi bin cami in mevcudiyetince bahsedilmesinin hayret uyandırmaması lâzımgeldiğini, camilerin, bu gibi kısımlar kaldırılarak yalnız ibadethane haline getirilmesinin, ancak Türk istilasından sonra tahakkuk ettirilmesine haklı olarak işaret ediyor. Kur'anın ve ilâhilerin, onuncu asırdan itibaren Zerdüşî dininin günde beş defa makamla icra edilen dualarına (gathas) uygun olarak İranın doğusunda camilerde makamla okunmağa başladığını, hattâ, kuzey Afrika ve Endülüs'ten doğuya, buralara seyahat eden müslümanların bu vaziyete hayret ettiklerini ve « doğuda islâmiyet yok » diye haykırdıklarını kaydediyor.

Hac bahsinde, halife Harun er-Reşid (hilâfeti 786-809) den sonra halifelerin bizzat hac kabilelerine riyaset etme işinden sarfinazar ettiklerini, Endülüs Emevi sultanlarının iktisadî ve siyasî bakımlardan, teb'alarının Mekkeye hacca gitmelerini men ettiklerini ve kâfirlere karşı harp etmenin hacdan efdal olduğunu ilân ettiklerini söylüyor. İbn-i Cübeyr ve İbn el-Cevzi'den naklen, hac kabilelerinin, Hicaz'ın Karmatlar tarafından istilâsı sırasında ve daha sonra çektikleri büyük müşkilât ve eziyetler, bunların yollarda nasıl hareket ettikleri, nasıl konup göçtükleri, gayet canlı bir şekil ile tasvir edilmiştir.

« Beşikten mezara kadar » başlığını taşıyan ikinci bölümde bir müslümanın hayatı: doğumundan isim, lâkab ve şöhretten başlayıp, beşikte veya salıncakta büyütülmesinden tutun da, erkek veya kız olduğuna göre terbiye ve tahsillerinden, sünnet edilmelerinden, evlenme çağına geldiklerinde görücülük, dünür gitme, cihaz işlerinden, düğün usullerinden ve dinî nikâhtan, bu hususlarda muhtelif muntakalarda carî hususî âdetlerden bahsediyor. Meselâ İsfahanda nişanlanma merasiminin evvela erkek tarafından, sonra kız tarafından gönderilen çiçek demetlerinin kabul edilmesiyle aktedildiğini, bu âdetin Sasani an'anesinden geldiğini kaydediyor. Bundan sonra bütün tafsilâtiyle cenaze defni merasimine geçiyor; bu hususta da muhtelif bölgelerde tatbik edilen usulleri, ölüm anından bir sene geçinceye kadar yapılan işleri, matem tutma tarzlarını ve bunun muhtelif sınıf halk için farklarını zikrediyor. Meselâ evvelce mezara kadar giden cenaze alayına kadınların da iştirak ettiklerini, bu usulün 864 tarihinde (Ahmet b. Tulun zamanı) Mısırdaki ve 907 tarihinde (Abbasi halifesi el-Müktâfi Billah Ebu Muhammed Ali zamanı) Suriyede yasak edildiğini, defin merasimini yalnız erkeklerin yapmaya başladıklarını bildiriyor.

Aly Mazahéri bundan sonra X.-XIII. asırlarda muhtelif sahalarda yaşamış olan islâm topluluklarının sosyal, kültürel, ekonomik ilâh. faaliyetlerinin ana hatlarını tasvir etmeğe çalışmıştır. Bu kısımda, ölçüler, tartılar, paralar bahislerinde zikredilen misaller ve birimler biraz daha etraflıca ele alınsaydı çok daha faydalı olurdu; zira bu hususlar islâm tetkikleriyle uğraşan kimseleri yakından alâkadar etmektedir. Meselâ ağırlık ölçüleri hakkında: ratl, dirhem, karış, parmak ve habbeden, gayri muayyen bir şekilde ve yalnız bir devir hakkındaki değerlerinden bahsediyor ve ratl'ın Mekke'de 120 dirhem, Kahirede 440, Bağdad'da 130, Şam'da 600, Suriyede Hama'da 660, Halepte 720, Humusta 794, Fırat nehri üzerindeki Harran'da 720, İstanbul'da (?) 1200, Filistin sahilinde Nablus'ta 800 dirhem olduğunu, bir karışın 24 parmağa, parmağın: yan yana konmuş 6 arpa danesine, bir arpa danesinin yan yana konmuş 6 katır kuyruğu teline muadil olduğunu zikrediyor ki, bu birimlerin hangi tarihe ait olduğuna işaret etmiyor. Diğer ölçü ve tartılardan hiç bahsetmiyor. Halbuki ölçü ve tartılar arasında, fitre ve zekât gibi dinî vecibelerin ifası ve ticarî resmî muamelâtın cereyanı sırasında, vakıyye, mud, kafiz, sağ, kıst, vasak, cerib, irdeb, mekük, man, batman, nügi, vibe, kilce, istar, miskal, kırat, tasuc, habbe gibi ölçülerin kullanıldığını ve zaman ve mekâna göre tehalüf etmekle beraber zaman zaman tesbit edilmiş miktarlarını biliyoruz. Meselâ Şam ratlı, on üçüncü asırda müellifin dediği gibi 600 dirheme değil 480 dirheme tekbül etmekte idi. Keza, posta teşkilâtının tetkik edildiği kısımda bir beridin, bir fersahın, bir hatvenin, bir usbu'un tekbül ettiği mesafeler takriben olsun kaydedilmemiştir. Paralar bahsinde, bir dirhem in ihtiva ettiği gümüş miktarına (ilk sıralarda 2.97 gr. olacak) ve bir dinarın ihtiva ettiği altun miktarına (ilk sıralarda 4.25 gr. olacak) işaret etmediği bu iki paranın birbirine nazaran kıymetinin 900 tarihlerinde 1/13 olduğunu, 1036 tarihinden itibaren bu nisbetin 1/25 e, 1/40 a, 1/150 ye ilâh. şekilde

değiştiğini bildiriyor. İstâm tarihinde, Emevî halifeleri, Bizanslıların Mısırdan tedarik ettikleri kâğıtlar üzerinde eskiden mevcut haç şeklindeki filigranı kaldırarak, yerine, islâmî bir ibare koydurmak istediklerinde Bizanslılar, Emevîlerin kendilerinden tedarik ettikleri sikkeler üzerine islâmîyeti tezyif edici ibareler bastıracağına dair bir tehdit savurunca, halife Abdülmelik ilk cefa 693 tarihinde Şam'da para bastırmağa başlamıştır. Müellifin burada bu mühim hadiseye işaret etmesi gerekirdi. Bundan başka biz, halife Ömer b. Hattab devrinde 14 dirhem bir dinara tekabül ettiğini biliyoruz.

Buna mukabil müellifin büyük emek sarfederek çok iyi tebarüz ettirmeğe çalıştığı kısımlar çok. Meselâ : Bağdad, Şam veya Filistin, eski Kahire, İskenderiye, Fas, Basra, Kurtuba, Buhara şehirlerinde yüz kilo buğdayın veya unun, bir kilo ekmeğin, tenviratta kullanılan bir litre yağın, bir kilo şabunun, biberin, bir tavuğun, karpuzun, ev kirasının, bir balıkçı dükkanının bir senelik kirası, muhtelif sınıf fikir ve beccen işçilerinin ücretleri ilah. bolluk ve kıtlık senelerine göre ve altun franga tahvil edilerek tanzim edilmiş liste, umumî dâhi olsa insana bu hususta enteresan fikirler veriyor.

Eserin sonlarına doğru yukarıda zikrettiğimiz gibi bir: halifeler, hükümdarlar, beylikler ve başlıca vezir soylarının, ırk, hakimiyet sahaları ve senelerini tesbit eden cedvel, insana bir bakışta toplu ve umumî bir fikir verecek mahiyette ve muhakkak ki büyük bir gayret ve emek mahsulüdür; ancak bu hususta bir iki nokta üzerine temas etmek istiyoruz : Meselâ, İranlılarla tesalüb etmiş bedevî ırkından gösterdiği Abbâsî hanedanının hakimiyet müddetini 750-945 olarak kaydediyor; gerçi el-Müstekfi Billah'tan sonra Abbâsî hilâfeti bir kukla durumuna düşmüşse de, ufak bir notla sülâlcin 1258 tarihince kadar devam ettiğine işaret etmek herhalde yerinde olurdu. Keza Selçuklular sülâlesinin hakimiyet sahalarını: kuzey doğu memleketleri, İran, Irak, Suriye ve Anadolu olarak gösterdiği halde saltanat müddetlerini 1037-1197 yılları arasında kaydediyor; halbuki umumiyetle Tuğrul beyin istiklâlini ilk ilân ettiği 1037 tarihinde değil 1040 tarihinde kurulduğu kabul edilen Selçuklular hükûmctinin Anadolu şubesi 1308 tarihine, yani Osmanlı beyliğinin teşekkülünden dokuz sene sonraya kadar devam eder. 962-1183 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Gazneviler 962-1186 gösterilmiş; 1148-1215 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Güriler 1150-1212 gösterilmiş; 1077-1231 tarihleri arasında hüküm süren Harezmsahlar sülâlesi 1172-1220 gösterilmiş; 868-905 tarihleri arasında Mısırdaki hüküm sürmüş ve burada vücuda, getirdikleri islâm sanat ve mimarî eserleri zamanımıza kadar intikal etmiş olan Türk Tulûniler hükûmeti ırk itibarıyla doğu İranlı gösterildiği gibi ortadan kalkmaları tarihi de 900 kaydedilmiş. Diğer küçük devletlerin bir kısmı kaydedilmediği gibi kaydedilenlerin bazıları hakkında da bazan ufak bazan büyük farklar mevcuttur : Meselâ, 868-908 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Saffariler sülâlesi 867-1225 olarak gösterilmiş; keza 821 tarihinde kurularak 873 tarihinde Saffariler sülâlesinin kurucusu Yakub b. Leys'in, baş şehirleri Neyşapur'u işgal etmesiyle sona eren Tahiriler sülâlesi 889 yılına kadar devam etmiş gösterilmiştir.

Bütün bu ufak tefek mülâhazalarla birlikte, eser hakkındaki fikrimizi hülâsa edecek olursak, gaye ve janrına nazaran, bütün teferruat meseleleri gayet büyük bir dikkat ve itina ile ele alınmış ve birçok meselelerde ana kaynaklara kadar gidilmiş olup okuyucuya, ortazamanlar islâm dünyası hakkında gayet mükemmel bir fikir vermekte ve âdeta insanı alıp, o devirler ve cemiyetler içerisinde dolaştırmakta, dikkat, hayret ve ibretle temaşa ettirmektedir. Bu itibarla, her münevverin, bilhassa her müslüman münevverin okuması icabeden bir eser olduğu gibi, doğrudan doğruya bu saha ile meşgul ilim adamlarının da her zaman elinin altında bulundurabileceği ve birçok hususlarda istifade edebileceği mühim bir eserdir.

Doç. Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY